

**Məmmədov Valeh
Sədrəddin oğlu**

Dissertant, Azərbaycan
Dövlət İqtisad Universiteti

AZ 1001, Bakı şəhəri,
İstiqlaliyyət, 6.

finance-invest@mail.ru

UOT 336.22:338.2: (479.24)

**KOMANDA İQTİSADİYYATI
ŞƏRAİTİNDƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN
VERGİTUTMA MEXANİZMİNİN TƏHLİLİ
VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

səh. 153-164

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – direktiv mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat şəraitində müəssisələrin vergitutma mexanizminin tədqiqi.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma, retrospektiv təhlil, ümumiləşdirmə.

Tədqiqatın nəticələri – direktiv mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatda vergitutma mexanizminin böhranı üçün ilkin zəminin hələ sovet dövlətinin iqtisadi platformasının nəzəri əsaslandırılması dövründə qoyulduğu müəyyənləşdirilmiş və bu mexanizmin qeyri-stimullaşdırıcı rol oynadığı və ölkə iqtisadiyyatının dağıdıcı elementi rolunda çıxış etdiyi aşkar edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri – inzibati iqtisadiyyat şəraitində təsərrüfat subyektlərinin vergiyə cəlb olunması mexanizminin geniş təhlilinə istiqamətlənən elmi tədqiqatların məhdud olması.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – təsərrüfat subyektlərinin vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq elmi mənbə kimi, həmçinin gələcək elmi tədqiqatlar üçün ilkin baza qismində istifadəsi mümkündür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində müəssisələrin vergiyə cəlb olunması məsələləri kompleks şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *direktiv mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat, müəssisələrin vergitutma mexanizmi.*

1. Giriş

Azərbaycan iqtisadiyyatının innovasiyalı inkişafının müasir mərhələsi təsərrüfat subyektlərinin vergiyə cəlb olunmasının təkmilləşdirilməsini tələb edir, ona görə ki, dövlətin ölkə müəssisələrinə təsiretmə vasitələri ilə həyata keçirdiyi çoxlu sayda iqtisadi tədbirlər içərisində vergitutma mexanizmi vacib yeri tutur.

Bazar münasibətləri şəraitində vergi sistemi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin maliyyə-kredit mexanizminin əsası hesab edilir. Dövlət bazarın mənfə təzahürlərinə təsirinin müəyyən tənzimləyicisi kimi vergi mexanizmindən geniş istifadə etməklə, bütün iqtisadiyyatın effektiv fəaliyyətini təmin edir [2, 3].

Tədqiqatın aktuallığı onunla şərtləndirilir ki, hazırda ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişaf proqnozu əsasında müəssisələrin vergitutma sisteminin islahatının elmi əsaslandırılmış konsepsiyasının və onun reallaşdırılması mexanizminin hazırlanması həlli vacib olan məsələlərdən biri hesab edilir. Bu konsepsiyanın işlənilməsi və hazırlanması isə həm postsovet dövründə, həm də ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra bazar münasibətlərinə keçid illərində müəssisələrin vergiyə cəlb olunması mexanizminin təhlilinin aparılması və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi zərurətini yaradır.

Qeyd olunanlarla bağlı olaraq, hesab edirik ki, Azərbaycan müəssisələrinin vergitutma mexanizminin təkmilləşdirilməsinin müasir prioritet istiqamətləri xarici ölkələrdə formalaşan təcrübədən düşünülmüş şəkildə istifadə olunmaqla, onilliklər ərzində formalaşmış, hazırda mövcud olan daha yaxşı ənənələrin saxlanılması və onların inkişaf etdirilməsinə əsaslanmalıdır.

Bu baxımdan direktiv-mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatda təsərrüfat subyektlərində vergitutma mexanizminin təhlili və qiymətləndirilməsinin aparılması və onun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyinin əsaslandırılması bu problemin aktual olduğunu ifadə edir.

2. Ötən əsrin 80-ci illərində müəssisələrin vergitutma mexanizminin təhlili

Sovet dövləti ölkə müəssisələrinin vergitutma mexanizmini onların fəaliyyətinin iqtisadi tənzimləyicisi şəklində kifayət qədər fəal formada tətbiq etmişdir. Rus iqtisadçısı M.A.Qurviç qeyd edirdi ki, “Sovet vergisi özünün xidməti vəzifəsini yerinə yetirməklə köhnə bazisin ləğvinə, yeni sosialist bazisin, yeni üstqurumun inkişafına və möhkəmləndirilməsinə imkan vermişdir” [4]. Kifayət qədər uzun müddət ərzində ötən əsrin 50-ci illərində müəssisələrin vergitutma mexanizmi siyasi rol oynamışdır. Belə ki, aparılan təhlil göstərmişdir ki, kollektiv olmayan mülkiyyət formalarına münasibətdə fərdi kənd təsərrüfatı vergisinin hesablanması üçün istifadə olunan təsərrüfatların gəlirlilik normaları əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Ciddi gəlirlilik normaları daxil edilmişdi. Bu bir tərəfdən verginin tutulması prosesini

əhəmiyyətli şəkildə sadələşdirmiş, digər tərəfdən isə aydın ifadə olunan mənfəi nəticələri olmuşdur [4]:

- a) onun ixtiyarı, heç nə ilə əsaslandırılmayan artımı üçün imkanlar saxlanmışdır;
- b) progressiv vergitutma zamanı gəlirlilik normasının hətta əhəmiyyətli olmayan artımı əhəmiyyətli vergi effektinin alınmasına səbəb olmuşdur.

İqtisadi prinsiplər dəyişdikdən sonra dövlətin həyata keçirdiyi yeni iqtisadi siyasət həmin vaxtlar təsərrüfat subyektlərinin mövcud olan vergitutma mexanizmində qəbul edilən tədbirlər nəticəsində tənəzzülə uğramış oldu. Bunun üçün fərdi ev təsərrüfatlarından və kooperativlərdən tutulan verginin dərəcəsini 70 faizədək qaldırmaq kifayət idi və yeni iqtisadi siyasət faktiki olaraq öz fəaliyyətinə son qoydu. Bu nümunələr vergitutma mexanizminin iqtisadi tənzimləmə və hətta siyasi mübarizə vasitəsi kimi böyük imkanlarını göstərir.

Sosializmin inkişafı və möhkəmləndirilməsi dövrü olan 1930-1950-ci illərin əvvəllərində bütün həyatı və şəxsi təsərrüfatlar, istənilən peşə fəaliyyəti və fərdi istehsallar vergiyə cəlb edilmişdi, lakin Sovet İttifaqının bazar yolu ilə qısamüddətli inkişaf dövründə, yəni yeni iqtisadi siyasətin ilk dövrlərində sovet dövlətinin rəhbərləri xalq təsərrüfatının inkişafı, onun stimullaşdırılması üçün müəssisələrin vergitutma mexanizmindən kifayət qədər müvəffəqiyyətlə istifadə etmişlər. Ərzaq sapalağının əvəzinə qəbul edilən ərzaq vergisinin köməyi ilə yaxşı nəticənin əldə edilməsinə nail olunmuşdu [5].

Sovet dövlətinin inkişafının sonrakı mərhələlərində iqtisadi münasibətlərin vergi tənzimlənməsinə ikinci dərəcəli rol ayrılmışdı, belə ki, onların ödəyiciləri kimi vətəndaşlar, yaxud qeyri-dövlət təşkilatları, kollektiv təsərrüfatlar çıxış etdikdə, vergilər yalnız kifayət qədər dar sferada tətbiq olunurdu. Həqiqətən də, SSRİ-də vergilər dövlət büdcəsinin gəlirlərinin yalnız 8-9 faizini təşkil edirdi [6].

İnzibati-təsərrüfat iqtisadiyyatının formalaşması prosesində sosialist əmtəə iştirakçılarının yeni vergitutma mexanizmi də inkişaf etmişdir. Sənayedə və kənd təsərrüfatında bütün əldə olunan əmtəələrin 81%-i artıq dövlət büdcəsinə tutulmağa başlanmışdı [7]. Bu isə müəssisələrin iqtisadi vəziyyətinin kəskin pisləşməsinə gətirib çıxartdı, həmin müəssisələrdə investisiya fəallığı aşağı düşdü və əksər hallarda bütün müvəqqəti sərbəst ehtiyat fondu tutulurdu. Müəssisələrin vergiyə cəlb olunmasının daha ciddi mexanizmi son olaraq 1931-ci ildə qanunlaşdırıldı ki, bu zaman da əldə olunan mənfəətin yalnız 10 %-i müəssisələrə saxlandı, qalan məbləğlər isə büdcə gəlirlərinin təmin olunmasına yönəldildi. 1930-1950-ci illərdə təsərrüfat subyektlərinin vergitutma mexanizminin islahatını nəzərdən keçirərkən qeyd edilə bilər ki, yeni siyasətin vəzifələri əhəmiyyətli şəkildə dəyişmişdir. Sənayedə özəl kapitalın ləğvindən sonra həmin sektorun sıxışdırılması məqsədi ilə vergi təzyiqinin göstərilməsi zəruriliyi artıq qalmamışdı. İstehsal həcmində kəskin azalması səbəbindən kooperativ sənaye sektoru ölkə iqtisadiyyatında öz əhəmiyyətli rolunu itirməyə başlamışdı. Ona görə də şirkətlərin vergitutma mexanizmi iqtisadiy-

yatın inkişafını stimullaşdıran prosesdən vahid dövlət-direktiv iqtisadi sistem çərçivəsində maliyyə axınlarının və onların yenidən bölgüsünün iqtisadi tənziqlənməsinin təmiz texniki proseduruna çevrilməsi.

Sənayedə birbaşa və dolayı vergilər vacib dövriyyədən vergi şəklində birləşdi, daha doğrusu, vergitutma mexanizmi son nəticədə dövlət sənayesi üzrə mənfəətin inzibati formada yenidən bölgüsünün növ müxtəlifliyinə çevrildi [8].

Bazar iqtisadiyyatında bir qayda olaraq, təsərrüfat subyektlərinin vergitutma mexanizmi kapitalın, xüsusilə də sənaye kapitalının fəaliyyətinə, onun ticarət sektorunun maliyyə axınları ilə olan nisbətində, iqtisadiyyatın sahələri, sahibkarlıq fəaliyyəti sferaları arasında pul vəsaitlərinin yenidən bölgüsünə vergi təzyiqini həyata keçirir. Sovet tipli mərkəzləşdirilmiş inzibati-təsərrüfatçılıq iqtisadiyyatında istehsal məsrəfləri mənfəətin əksər hissəsinin vergilər şəklində tutulması nəticəsində bir neçə dəfə yüksəlmişdi. Bu zaman istehsalçı vergiləri istehlakçıların üzərinə keçirmək imkanlarına malik deyildi, ona görə ki, bütün mallara və xidmətlərə fiksə olunmuş qiymətqoyma mexanizmi həyata keçirilirdi. Həmçinin istehsal məsrəflərinin azaldılması imkanları da olmamışdır. Belə ki, mal təchizatçıların buraxılış qiymətlərinə SSRİ Qiymət Komitəsi tərəfindən ciddi şəkildə mərkəzləşdirilmiş nəzarət aparılırdı. Nəticədə xalis mənfəətin həcmi əsaslandırılmayan yüksək vergilərin yaratdığı daimidəyişən xərclərin artımı hesabına daim azalırdı. Bununla bəlgə olaraq mənfəətin böyük hissəsinin vergilərin köməyi ilə tutulması, sonra isə alınmış vəsaitin bir hissəsinin dövlət kapital qoyuluşları və transferləri şəklində prioritet sahələrə qaytarılması mərkəzləşdirilmiş inzibati təsərrüfatçılıq iqtisadiyyatının inkişafına mənfə təsir göstərirdi.

Birincisi, müəssisə rəhbərləri geniş təkrar istehsalın əsas məqsədi kimi mənfəətin artımında maraqlı deyildilər.

İkincisi, müəssisələr onilliklər ərzində əsas fondların modernizasiyasını aparmamaqla onların istismar müddətini artırmaqla istənilən yolla süni olaraq artırılmış planları yerinə yetirməyə çalışırdı.

Üçüncüsü, ölkə üzrə bütövlükdə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcmində artım tempi daim aşağı düşürdü. Ötən əsrin 70-ci illərinin sonu 80-ci illərinin ortalarını əhatə edən dövrdə bu azalma ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması nöqtəyi-nəzərindən dövlət üçün təhlükəli xarakter daşmışdır.

Əmək məhsuldarlığının və ÜDM istehsalının artım templərinin aşağı düşməsi zamanı sənaye müəssisələrinin mənfəətinin dövlətin bu və ya digər daxili və xarici siyasət ehtiyaclarının artımı istehsal məsrəflərinin yüksəlməsinə və son məhsulun real bahalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla yanaşı, inzibati metodlarla qiymət artımının qarşısının alınması şəraitində mal qıtlığının yüksəlməsi, aşağı qiymət seqmentli məhsul istehsalı həcmində azalması baş vermişdir ki, bu da xüsusilə ötən əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısı – 80-ci illərin əvvəllərində aydın şəkildə özünü göstərmişdir.

Təhlil göstərir ki, inzibati təsərrüfatçılıq iqtisadiyyatında müəssisələrin vergitutma mexanizminin xarakterik xüsusiyyəti vəsaitlərin geniş miqyaslı yenidən bölgüsü və onların effektiv fəaliyyət göstərən müəssisələrdən rentabelli olmayan qurumlara köçürülməsi hesab edilir. Əhəmiyyətli dövlət xərcləri investisiya məqsədlərinə yönəldilir. Bu zaman çox vaxt effektiv şəkildə istifadə olunmayan mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşları daha çox ağır sənayeyə yönəldilmiş, bununla bərabər sosial infrastruktur, uzun istifadə müddətli istehsal mallarının istehsalı, aqrar sahə, mənzil fondu və xidmət sferası özünün inkişafına kifayət qədər vəsaitlər əldə etməmişdir. Müəssisələr özlərinin mənfəəti, həmçinin əhalinin dövlət banklarının depozit hesablarında toplanan əmanətləri yalnız real investisiyaların əhəmiyyətli olmayan əlavə mənbəyi olmuşdur.

Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə müqayisə edilməyən dövlət büdcəsinə düşən sosial ağırlıq da yüksək olmuşdur. Sovet iqtisadiyyatında büdcə xərclərinin əksər hissəsi mənzil-komunal xidmətlərinin, ictimai nəqliyyatın, ərzaq məhsullarının satışının dotasiyasına yönəldilmişdi. Belə istehlak dotasiyaları sosial təyinatlı mallara və xidmətlərə yüksək olmayan qiymətləri saxlamağa və bununla da əhalinin həyat səviyyəsi üzrə qəbul edilən diferensiasiyasını dəstəkləməyə imkan vermişdir (*baxmayaraq ki, bu dotasiyaların bəziləri daha çox, daha yüksək gəlirləri olanlar üçün əlverişli olmuşdu*). Həmçinin ABŞ ilə hərbi-strateji paritetin əldə olunması və onun saxlanmasına yönəldilən sovet büdcəsinin xərcləri də həddindən artıq yüksək olmuşdur.

Ölkədə böhranlı proseslərin genişlənməsi ilə bağlı olaraq büdcə uyğunsuzluğu da artmağa başlamışdır. O demək olar ki, həm gözlə (*mal qıtlığı*), həm də açıq formada (*qiymətlərin birbaşa artımı*) yaranan inflyasiya proseslərinin güclənməsinə avtomatik şəkildə təkan vermişdir. Ona görə ki, büdcə kəsiri əsas etibarilə pul emissiyası hesabına maliyyələşdirilirdi. Büdcənin faktiki kəsirinin maliyyələşdirilməsinin alternativ metodu 1980-ci illərin sonlarında xarici kreditlər olmuşdur ki, bu da ölkənin xarici kreditor borclarının nəzarət olunmayan artımına gətirib çıxarmışdır.

İnzibati-komanda iqtisadiyyatı müəssisələrinin vergitutma mexanizmi kapital yığımına mənfəət təsir göstərmiş və onun artım tempini əhəmiyyətli şəkildə azaltmışdır. Vergi sisteminin kapitalın fəaliyyətinə birbaşa təsir etməsinə baxmayaraq vergilərin onun yığımına təsiri yalnız dolayı şəkildə baş vermişdir.

İnzibati təsərrüfatçılıq iqtisadiyyatı şəraitində yüksək vergilərin kapital yığımına təsiri, həmçinin dolayı şəkildə əmək məhsuldarlığının səviyyəsinə və borc kapitalının kəmiyyətinə təsir vasitəsilə baş vermişdir. Görkəmli ingilis iqtisadçısı D.Rikardonun düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi “vergilər kapital yığımı gücünü azaltmaq, yəni onun tempini aşağı salmaq tendensiyasına malikdir” [9]. Məsələ burasındadır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin əlavə dəyəri geniş təkrar istehsalda, tədaviyə olmur, onu kapitalla çevirir, ona görə də mərkəzləşdirilmiş inzibati-təsərrüfatçılıq iqtisadiyyatında əlavə dəyərin böyük hissəsinin vergilər şəklində tutulması, həm də onun

artım templərinin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır.

İnzibati-təsərrüfatçılıq iqtisadiyyatı müəssisələrinin vergitutma mexanizmi kapitalın rentabelliyinə mənfi təsir göstərməklə, onun məhsuldarlığını (*kapitalverimini*) fəal şəkildə aşağı salmışdır. Məlum olduğu kimi, bazar şəraitində mənfəət normasını kapital qoyuluşları tənzimləyir. Mahiyyəti mənfəətin kütləvi şəkildə tutulmasından ibarət olan sovet tipli mərkəzləşdirilmiş iqtisadi sistem elə qurulmuşdur ki, sovet müəssisələri vergitutmadan sonra istehsala ciddi investisiya qoyuluşlarını həyata keçirmək üçün vəsaitləri toplaya bilmirdilər.

Bununla yanaşı, mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat şəraitində investisiyaların istehsala yönəldilməsi kapital bazarının inkişaf etməsi ilə bağlı olaraq bütün təsərrüfat subyektləri üçün faydalı olmamışdır, ona görə ki, mövcud olan vergi sistemi sovet iqtisadiyyatının sənaye sektoru və digər sahələrində investisiya prosesində borc vəsaitlərindən istifadə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmışdı.

SSRİ-də uçot və vergitutma mexanizmi investisiya kreditlərinə görə faizlərin simvolik xarakter daşmasına baxmayaraq, həmin faizlər üzrə məsrəflərin son məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsinə yol verməmişdir. Lakin bu əhəmiyyətli həcmdə olmayan faizlərin, o cümlədən dövriyyə vəsaitləri kreditləri üzrə faiz məbləğlərinin xalis mənfəət hesabına tutulması borc maliyyə resurslarının cəlb edilişini aşağı salmış, onları əksər istehsal müəssisələri üçün əlverişli etməmişdir. Kapitaldan tutulan vergilərin artması ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu imkanlarını məhdudlaşdırmışdı [10]. Xalis fiskal mexanizm kimi vergi sistemi ÜDM-in bir hissəsinin akkumulyatoru rolunu yerinə yetirmişdir. İstehsalın inkişafının tənzimləyici rolunu, onun texniki modernləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin stimullaşdırılması və koordinasiyasını dövlət plan və təchizat orqanları yerinə yetirmişlər. Bu tendensiyanı sovet iqtisadiyyatının sənaye sektorunun aşağı diversifikasiyalı olması daha da gücləndirmişdir.

3. 1980-1990-cı illərdə Azərbaycanda fəaliyyətdə olan vergitutma mexanizminin qiymətləndirilməsi

XX əsrin 80-ci illərinin sonuna ölkə şirkətlərinin vergitutma mexanizmi 1930-1950-ci illər dövrü ilə müqayisədə az dəyişmişdir. Bununla bərabər qərb ölkələrində 1970-1980-ci illərdə aparılan vergi islahatlarının gedişində istehsalın inkişafının yalnız iqtisadi metodlarla struktur və regional tənzimlənməsini həyata keçirməyə imkan verən müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin güzəştli vergitutma mexanizmi işlənilib hazırlanmışdır. Lakin SSRİ-də isə 1985-ci il yenidənqurma başlayan vaxtadək hər şey dəyişməz qalmışdır. Həmin dövrdə mövcud olan vergitutma mexanizmi çərçivəsində vergilər mahiyyətə tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirməmiş və material, əmək və maliyyə resurslarının tədarükünün və bölgüsünün xalis inzibati metodları ilə dəyişməyə davam etmişdir [10].

1987-1988-ci illərdə dövlət ölkədə iqtisadi münasibətlərin tədricən bazar platformasına keçilməsi barədə qərar qəbul etdi. Ölkə yavaş-yavaş, lakin ünvanlı şəkildə mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatdan bazar münasibətlərinə keçid dövrünə tərəf irəliləməyə başladı.

İqtisadiyyatın yeni münasibətlərə keçidi SSRİ və köhnə sosialist ölkələrin hökumətlərini aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə müəssisələrin vergitutma mexanizminin təkmilləşdirilməsinə başlanmasına məcbur etdi [10]:

- mənfəətin əksər hissəsinin tutulmasının praktikasından imtina edilməsi;
- mənfəət vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması;
- istehsalın inkişafını, xüsusilə də kiçik və orta müəssisələr üçün investisiyaları stimullaşdıran vergi güzəştlərinin verilməsi, həmçinin xarici kapital qoyuluşlarının cəlb edilməsi məqsədi ilə birgə və xarici müəssisələr üçün kifayət qədər geniş spektrli güzəştlərinin tətbiqi.

Maliyyə böhranı tədricən, lakin tərəddüdsüz baş verirdi. 1987-ci ildən başlayaraq təsərrüfatlardan və əhalidən daxil olan gəlirlər büdcənin balanslaşdırılması üçün kifayət etməməyə başladı. Bu onunla şərtləndirilir ki, birincisi, müəssisələrin və istehsal birliklərinin idarə edilməsinin liberallaşdırılması üzrə aparılan kompaniyanın gedişində təkə ayrı-ayrı müəssisələr səviyyəsində deyil, bütöv sahələr çərçivəsində kütləvi dezintegrasiya baş vermiş, sovet respublikaları arasında iqtisadi əlaqələr qırılmağa başlamışdır, hansı ki, malların və xammalın öz ərazi hüduqlarından kənara aparılmasına məhdudiyətlər üzrə tədbirlər görülməyə başlanmışdır. Nəticədə, istehsal həcmində aşağı düşməsi və vergitutma bazasının azalması müşahidə olunmuşdur. İkincisi, bir sıra təşkilatların rəhbərliyi dövlət büdcəsinə ayırmaları açıq şəkildə azaltmağa başladılar və bunu istehsalın modernləşdirilməsinin və sosial problemlərin həllinin zəruriliyi ilə əsaslandırdılar. Üçüncüsü, iqtisadiyyatda korporativ hərəkətinin yaranması ilə paralel olaraq iki iqtisadi sistem (*mərkəzləşdirilmiş və bazar*) fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu, ilk növbədə, ona gətirib çıxartdı ki, hər iki istiqamətin vergiyə cəlb olunması müxtəlif yanaşmalar əsasında həyata keçirilirdi. Əgər kooperativ sektoru çoxlu sayda vergi güzəştləri əsasında, yaxud vergilərin ödənilməsindən tam azadolma şəraitində fəaliyyət göstərirdisə, dövlət müəssisələri ölkə rəhbərliyinin müxtəlif növ vergi güzəştlərinin daxil edilməsinin zərurililiyi barədə bəyanatlarına baxmayaraq daim artan vergi təzyiqinə məruz qalırdı.

Artıq 1990-cı ildə genişmiqyaslı maliyyə böhranı baş verdi, onun da əsas səbəblərindən biri iqtisadi subyektlərin sovet vergitutma mexanizmi həm də özünün əsas fiskal funksiyasının tam şəkildə yerinə yetirilməsini dayandırdı, belə ki, o, dövlət xərclərinin örtülməsi üçün maliyyə daxilolmalarının planlaşdırılan həcmi təmin etmirdi. Beləliklə, maliyyə böhranının tərəflərindən biri də sovet vergi sisteminin dağılması olmuşdur.

Xərclərin artımı şəraitində maliyyə böhranının miqyası da genişləndi. 1991-ci ilin sonlarında daxili dövlət borcu 995 mlrd. rubldan artıq olmuş, xarici borc isə 47

mlrd.-ın valyuta rubluna çatmışdır. Həmin dövrün büdcə strukturu səbəbindən ilk dəfə 1989-cu ildə riskli elan edilmiş, lakin həmin tarixədək bir neçə il ərzində gizli xarakter daşıyan dövlət büdcəsinin kəsiri bütün səviyyələrdə (hətta rayon səviyyəsində) büdcələrin balanslaşmamasına gətirib çıxartdı [11].

1990-1991-ci illərdə SSRİ-də baş verən vergi böhranının əsas səbəbi 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində artan iqtisadi böhran olmuşdur, hansı ki, bütövlükdə mərkəzləşdirilmiş maliyyə idarəetməsi sistemində, xüsusi halda isə bu, təsərrüfat subyektlərinin vergitutma mexanizmində yığılıb qalan mənfi proseslərin və hadisələrin nəticəsi olmuşdur.

Birincisi, vergi əlavə dəyərdən tutulurdu ki, bu da sənaye kapitalının həcmi azaltmış və istehsal amillərinin qiymətlərini artırmışdır.

İkincisi, büdcə kəsinin qarşılınması üçün hökumət pul-kredit emissiyasının tətbiqinə başladı. 1991-ci il ərzində pul kütləsi 989 mlrd. rubldan 1,7 trln. rubla qədər, yəni 72% artdı. Təbii ki, əmtəə kütləsi də, o cümlədən antialkoqol kompaniyasının gedişində yeyinti sənayesinin əsas iri sahələrindən birinin dağılması şəraitində həmin templə arta bilməzdi. Nəticədə, bazara daxil olan əlavə pul kütləsi iqtisadiyyatda açıq inflyasiya proseslərini dərinləşdirdi, büdcə kəsiri isə əhalinin həyat səviyyəsini aşağı saldı və ölkədə sosial gərginliyi gücləndirdi [12].

Üçüncüsü, zəruri maliyyə resurslarının çatışmaması şəraitində SSRİ hökuməti əhaliyə kütləvi şəkildə pul vəsaitlərinin ödənilməsi ilə bağlı olan bir sıra iri sosial layihələrin həyata keçirilməsinə başlayacağını bəyan etdi. Bunun nəticəsində birbaşa insanların rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş vergi siyasətinin sosial funksiyası da, həmçinin sosial maliyyə resursları ilə lazımı qaydada təmin olunmamışdı. 1985-ci ildə dövlət büdcəsinin sosial-mədəni tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi xərcləri 125,6 mlrd. rubl təşkil etmişdi. 1988-ci ildə həmin məbləğ 151,3 mlrd. rubladək, yaxud 20,4% artmış oldu. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə yönələn bu tədbir ilk baxışdan kifayət qədər müsbət hal idi. Lakin o, heç bir maliyyə bazasına malik deyildi və ciddi volyuntarist inzibati xarakter daşıyırdı. Nəticədə, inflyasiyanın inkişafı və büdcə kəsinin yaranması baş verdi, hansı ki, 80-ci illərin sonlarında cəlb edilən vasitələrin köməyi ilə də onu tarazlaşdırmaq mümkün olmamışdı. Artıq növbəti ildə sosial ehtiyaclara çəkilən xərcləri 139,3 mlrd. rubl səviyyəsində, yaxud nəinki 1988-ci ilin, hətta 1987-ci ilin səviyyəsindən də aşağı salındı [13].

Dördüncüsü, vergi böhranına, həmçinin sovet dövrü ərzində mövcud olan vergilərin tutulması praktikası da şərait yaratdı, hansı ki, bu praktika keçid iqtisadiyyatının gündəlik həyata daxil olan bazar iqtisadi əsasları ilə kəskin ziddiyyət təşkil etdi.

Bu özünü onda göstərir ki, müəssisələrin mənfəətindən ayırmaların və dövrüyəsindən vergilərin həmin vaxt mövcud olan tutulma praktikası iqtisadiyyatın effektiv fəaliyyətinə mənfi təsir göstərdi, belə ki, istehsalın tənəzzülünə yardım etmiş oldu.

Dövlət müəssisələri tərəfindən əldə olunan mənfəətin praktiki olaraq tamamilə tutulması (*sərbəst qalıq da daxil olmaqla*), sonra isə yüksək normativli mənfəətin sahələrarası yenidən bölgüsü mal-material dəyərlərinin qeyri-rasional yenidən bölgüsünə, mövcud istehsalların texniki yenidən silahlanması və rekonstruksiyasına investisiya qoyuluşlarının azalmasına, məhsulun maya dəyərinin artımına, bütövlükdə isə istehsal fəaliyyətinin məsrəf prinsipinin inkişafına şərait yaratdı. Bu proses ölkə rəhbərliyi tərəfindən bazar münasibətlərinin inkişafına doğru irəliləmək məramının bəyan edildiyi dövrdə də baş vermişdir [13].

Nəticədə inzibati-təsərrüfatçılıq iqtisadiyyatı müəssisələrinin vergitutma mexanizmi onların resursqoruyucu texnologiyaların işlənməsinin və istehsala tətbiqinin özlərinin xüsusi vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsinin həyata keçirilməsi imkanlarını minimuma endirdi, ölkədə istehsalın elmi-texniki inkişafına maneələr yaratdı.

Fikrimizcə, ötən əsrin 80-90-cı illərini əhatə edən dövrdə təsərrüfat subyektlərinin mövcud vergitutma mexanizmi ölkə iqtisadiyyatını dağıdıcı gücü rolunda çıxış etmişdi. O, sovet təsərrüfatçılıq sistemi çərçivəsində yüksələn bazar münasibətlərinin yeni şəraitinə uyğunlaşdırılmamışdı.

Təhlil göstərir ki, sovet dövlətinin dağılması respublikalar tərəfindən vergi gəlirlərinin dövlət büdcəsinə köçürülməsindən imtina edildikdən, özlərinin qanunvericiliklərinin prioritetliyini və özlərini müstəqil elan etdikdən sonra başlamışdır.

Göründüyü kimi, sovet inzibati-təsərrüfat iqtisadiyyatından Azərbaycan iqtisadiyyatına digər postsosialist respublikalarında olduğu kimi onun kəskin maliyyə böhranına daxil olmasını əvvəlcədən müəyyən edən ciddi maliyyə problemləri miras qalmışdı. Azərbaycan iqtisadiyyatında 80-cı illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində baş verən ən mühüm dəyişikliklər, postsosialist sisteminin vahid dünya təsərrüfat kompleksinə inteqrasiyası ölkə müəssisələrinin yeni vergitutma mexanizminin yaradılmasını açıq-aydın tələb etdi.

4. Nəticə

İnzibati iqtisadiyyat şəraitində müəssisələrdə vergitutma mexanizminin təhlili və qiymətləndirilməsi aşağıdakı nəticələrin əldə olunmasına imkan vermişdir:

- ⇒ sovet tipli inzibati-təsərrüfat iqtisadiyyatının vergitutma mexanizminin böhranı üçün ilkin zəmin hələ sosialist dövlətinin iqtisadi platformasının nəzəri əsaslandırılması dövründə qoyulmuşdu;
- ⇒ direktiv-mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatda maliyyə axınlarının tənzimlənməsini texniki prosedurlar şəklində reallaşdırmaqla dövlətin vergi sistemi istehsal sferasında əldə olunan mənfəətin inzibati yenidən bölgüsünün aləti kimi çıxış etmişdir;
- ⇒ 1990-cı illərin əvvəllərində təsərrüfat subyektlərinin vergitutma mexanizmi ölkə iqtisadiyyatının dağıdıcı elementi rolunda çıxış etmiş, sovet inzibati-təsər-

rüfat sistemi çərçivəsində yeni bazar münasibətlərinə uyğunlaşa bilməmişdir. ⇨ müəssisələrin vergitutma mexanizminə direktiv-mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatdan onun maliyyə böhranına daxil olmasını əvvəlcədən müəyyən edən çoxlu sayda sistemli çatışmazlıqlar miras qalmışdır.

Nəticədə qeyd edə bilərik ki, direktiv-mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat şəraitində müəssisələrin vergiyə cəlb olunması mexanizmi qeyri-stimullaşdırıcı rol oynamışdır. Belə ki, birincisi, dövlət vergilərin köməyi ilə təsərrüfat subyektlərinin döviyyə vəsaitlərinin əhəmiyyətli hissəsini tutmaqla, müəssisələrin xüsusi vəsaitlərinin yığım tempini aşağı salmışdır. İkincisi, yüksək vergilərin mənfi təsiri, həmçinin əmək məhsuldarlığının səviyyəsində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, bu hal müəssisə rəhbərliyini istehsal həcmiminin artımına motivasiya etməmişdir. Üçüncüsü, mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatın vergi sistemi investisiya prosesində sənaye sektoru və xalq təsərrüfatının digər sahələrinin borc vəsaitlərindən istifadə imkanlarını məhdudlaşdırmaqla, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin mənfəət normasını fəal şəkildə aşağı salmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
2. Məmmədov F.Ə. və başqaları. (2010). Vergilər və vergitutma, II nəşr. Bakı. CBS Polygraphic production, 512 s.
3. Kəlbəliyev Y.A. (2012). Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. Bakı. "Elm", 488 s.
4. Гурвич. М.А. (1952). Советское финансовое право. Москва. 324 с. (*Qurviç M.A. (1952). Sovet maliyyə hüququ, Moskva. 324 s.*).
5. Марискин О.И. (2005). Государственное тягло. Саранск. 386 с. (*Mariskin O.İ (2005). Dövlət vergisi (töycü), Saransk. 386 s.*).
6. Марьяхин Г. (1964). Очерки истории налогов с населения СССР. Москва. Госфиниздат, 252 с. (*Maryaxin Q. (1964). SSRİ xalqlarının vergi tarixinə dair oçerklər. Moskva. Qosfinizdat, 252 s.*).
7. Маневич В. (1989). Налоговая система НЭП и современные проблемы налоговой реформы. Экономика и исторические методы - т 25 - Вып. 5. (*Maneviç V.(1989). Yeni İqtisadi Siyasətin vergi sistemi və vergi islahatlarının müasir problemləri, İqtisadiyyat və tarixi metodlar. 25-ci cild, 5-ci buraxılış.*).
8. Лютов Л. (1996). Государственная промышленность в годы НЭП (1921-1929). Саратов. Изд-во Саратовского государственного ун-та, 320 с. (*Lutov L. (1996). Yeni İqtisadi Siyasət illərində (1921-1929) dövlət sənayesi. Saratov. Saratov Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 320 s.*).
9. Рикардо Д. (1955). Начало политической экономии и налогообложения. Москва. Наука, 360 с. (*Rikardo D. (1955). Siyasi iqtisadi başlanğıc və vergitutma. Moskva: Elm, 360 s.*).

10. Пушкарева В.М. (1996). История финансовой мысли и политики налогов. Москва. ИНФРА-М, 192 с. (*Puşkareva V.M. (1996). Maliyyə fikrinin və vergi siyasətinin tarixi. Moskva. İnfra-M, 192 s.*).
11. Селезнева Н. Н. (2000). Налоги и налоговая система России. Москва. ЮНИТИ – ДАНА, 444 с. (*Seleznyova N.N. (2000). Vergilər və Rusiyanın vergi sistemi. Moskva. YUNITİ-DANA, 444s.*).
12. Финансы. (1992). Под ред. В.М. Родионовой. Москва. Финансы и статистика, 432 с. (*Maliyyə. (1992). V.M.Rodionovun redaktəsilə. Moskva. Maliyyə və Statistika. 432 s.*).
13. Харченко И.С. (1999). Бюджетный кризис и проблемы межбюджетных отношений. Ростов-на Дону. 236 с. (*Xarçenko İ.S. (1999). Bütçə böhranı və bütçə münasibətlərinin problemləri. Rostov-Don. 236 s.*)

Мамедов Валех Садраддин оглы
диссертант, Азербайджанский Государственный
Экономический Университет

Анализ и оценка механизма налогообложения предприятий в условиях командной экономики

Аннотация

Цель исследования – исследование механизма налогообложения предприятий в условиях директивно-централизованной экономики.

Методология исследования – системный подход, ретроспективный анализ, обобщение.

Результаты исследования – определено, что в директивно-централизованной экономике предпосылки кризиса механизма налогообложения были заложены еще в период теоретического обоснования экономической платформы советского государства и выявлено, что механизм налогообложения предприятий играл дестимулирующую роль и выступал в качестве элемента, разбалансирующего отечественную экономику.

Ограниченность исследования – ограниченность научных исследований, предполагающих всесторонний анализ проблем, встречающихся при налогообложении хозяйствующих субъектов в условиях административной экономики.

Практическая значимость исследования – возможность использования исследования для будущих научных исследований в направлении соответствующего научного источника для совершенствования механизма налогообложения предприятий и первичной базы.

Оригинальность и научная новизна исследования - в комплексном виде исследован механизм налогообложения предприятий до начала 90-х годов прошлого века.

Ключевые слова: *директивно-централизованная экономика, механизм налогообложения предприятий.*

Mammadov Valeh Sadraddin oglu

PhD-Student Azerbaijan State Economic University

**Analysis and evaluation of the mechanism of taxation
of in a command economy**

Abstract

Purpose – research of the mechanism of taxation of enterprises in a directive-centralized economy.

Design/methodology – a systems approach, retrospective analysis, synthesis.

Findings – determined that, formed initial base for the crisis of mechanism of taxation in during theoretical foundation of soviet state economic platform and defined that this mechanism was non-promotional and destructive element of soviet economy.

Research limitations – it is limited scientific researches related to comprehensive analysis of the problems of taxation of business entities in command economy.

Practical implications - the use of research in the direction of the appropriate scientific source for improvements in corporate tax and the primary basis for future research.

Originality – studied in the complex mechanism of a corporate tax till the early 90's of the last century.

Keywords: *command economy, the mechanism of taxation of enterprises.*

JEL Classification Codes: E63, H2, H3, K34.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12.02.13.

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 14.02.13.

Çapa qəbul olunmuşdur: 25.02.13.